

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, СТРУКТУРА

Велике теоретичне і практичне значення проблеми джерел права пояснює особливу увагу, яка приділялася їй в теорії права. Хоча цій темі присвячено значну кількість досліджень, все ж не всі грані цієї складної проблематики вивчені в юридичній науці з достатньою ясністю і повнотою. Відхід вітчизняної юриспруденції від монологічності юридичного позитивізму і стрімкі політико-правові зміни призвели до посилення інтересу до джерел права [1]. Разом з тим інтерес викликають не лише джерела права самі по собі, а й їх місце серед інших складових правової системи, їх взаємозв'язки.

Не зупиняючись на аналізі поняття «джерело права», яке попри численні дослідження залишається одним з найбільш спірних у теорії права, і не ставлячи за мету розглянути різноманітні точки зору, для цілей цього дослідження під джерелами права розумітимемо «обумовлений характер праворозуміння даного суспільства спосіб визнання соціальних норм як загальнообов'язкових» [2, с.149].

У радянській юриспруденції панувало ототожнення системи джерел права і системи законодавства (або системи нормативно-правових актів). Цьому, звичайно, є логічне пояснення. Адже традиційно в юриспруденції під законодавством розуміється сукупність законів (у вузькому значенні) або законів і підзаконних актів (в широкому). Використання широкого трактування було характерним для радянської юриспруденції, коли законодавство трактувалося як всі нормативно-правові акти держави, призводило до девальвації закону [3, с.270]. Після ідеологічних змін у вітчизняній юридичній науці перевагу було віддано вузькому трактуванню. Слід однак зауважити, що ч.1 ст.9 Конституції України стверджує: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Це положення дублює текст Закону України «Про дію міжнародних договорів», в якому стверджується, що «...укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства» [4]. З точки зору вузького трактування це положення можна пояснити таким чином, що після ратифікації текст ратифікованого міжнародного договору є невід'ємною частиною закону про ратифікацію.

Тлумачення Конституційним Судом України терміна «законодавство» також є доволі неоднозначним. Так, згідно з цим тлумаченням: «Термін «законодавство», що вживається у частині третій статті 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і по-

станови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України» [5]. У свою чергу хотілося б привертнути увагу до окремої думки Судді Конституційного Суду Савенка М.Д., який переконував про практичну необхідність тлумачення терміна «законодавство» взагалі і вважав, що цей термін слід розуміти як сукупність законів, прийнятих Верховною Радою [5].

Якщо поширити згадуване тлумачення Конституційного Суду України на всі випадки застосування терміна «законодавство», то відповідно у склад законодавства України не включаються рішення Конституційного суду України і накази міністрів, що, в свою чергу ставить питання про місце в ієрархії нормативно-правових актів, до яких їх традиційно відносять.

Фактично поза системою законодавства залишаються інші джерела права: загальні принципи права: як визнані цивілізованими націями, так і конституційні принципи, які становлять непозитивну частину Конституції [6, 10; 6, с.297], правові звичаї, інші нормативно-правові договори (зокрема колективний). Відповідно, у склад законодавства України не включаються також рішення Конституційного Суду України і накази міністрів. Хоча, на нашу думку, нехтування цими джерелами неприпустиме.

Для усунення такої неоднозначності очевидно доцільно дати нормативне визначення поняття законодавства, включивши в цю категорію лише нормативно-правові акти вищої юридичної сили. Таким чином, поняття «система законодавства» включатиме лише закони, а система нормативно-правових актів буде представлена сукупністю нормативно-правових актів, яка в свою чергу складатиметься з (під)системи законодавства і (під)системи підзаконних актів. Доцільним також є, очевидно, говорити про систему договорів і систему прецедентів (там, де вони діють). Всі ці елементи виступають підсистемами системи вищого рівня.

Таким чином, для фіксування певної сукупності джерел права, в яких закріплюються правові положення певної правової системи, слід використовувати категорію «система джерел права». «В рамках правової системи джерела права, вишикувані за принципом їх ієрархічної співвідлеглості, утворюють систему джерел права» [7, с.265].

Однак термін «система джерел права» використовується не лише для фіксування сукупності джерел права певної національної правової системи, але і в рамках окремої галузі.

Так, зокрема, В.Погорілко і В.Федоренко під системою джерел конституційного права України розуміють «сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених конституційних, законодавчих, підзаконних та локальних нормативно-правових актів, що є зовнішньою волею Українського народу і політики держави» [8, с.15].

Вони доповнюють це визначення тим, що система джерел конституційного права України утворюється різноманітними за своєю правовою природою джерелами конституційного права України, що перебувають між собою в генетичних, структурних і функціональних зв'язках [8, с.15].

Спроба перенести загальні закономірності системи джерел права на галузь законодавства, тобто створити міні-систему джерел права галузі

права або законодавства робилася ще в радянські часи. А.Ф. Шебанов писав, зокрема, у зв'язку з пошуком підстав для конструювання галузі законодавства, про системні зв'язки галузі законодавства, які виражаються у взаємозалежності актів, що її утворюють [9, с.23].

На нашу думку, доцільно поширити поняття «система джерел права», застосовуючи його до регіональних правових систем і міжнародного правопорядку. Звідси випливає можливість розглядати регіональну систему джерел права. Наприклад, Європейська система джерел права, до якої входить система джерел права Ради Європи і система джерел права Європейського Союзу. А також – про міжнародну систему джерел права, яка б охоплювала джерела права, застосовні в міжнародно-правових відносинах.

Розвиваючи це положення, виникає можливість впровадження такої категорії як загальна система джерел права, яка б охоплювала всі вищезгадані рівні: міжнародна система джерел права – регіональні системи джерел права – національні системи джерел права – галузеві системи джерел права (в межах національної).

Кожний рівень є фактично автономним, однак для свого функціонування потребує звернення до системи джерел права нижчого рівня.

Системи права, як сукупності норм права в межах правової системи, відповідає не система законодавства, а система джерел права, як взаємопов'язана сукупність джерел правових положень [10, с.47–51].

Система джерел права є множиною елементів, які через свої зв'язки взаємовідносини, взаємодію і цілісність творять органічну систему, характеристики якої як єдиного цілого відрізняються від характеристик окремих елементів, що входять до неї.

Таким чином, під **системою джерел права ми будемо розуміти сукупність всіх форм та засобів закріплення юридичних норм, взаємопов'язаних відповідними (генетичними, ієрархічно-структурними і функціональними) зв'язками, яка визначає нормативну складову галузі права, національної або регіональної правової системи чи міжнародного правопорядку.**

Системи джерел права можуть бути класифіковані за різними підставами:
за рівнем регулювання:

– міжнародна; – регіональна; – національна; – галузева.

В свою чергу національна система джерел права може бути:

за сім'єю правової системи:

– традиційна; – релігійна; – заідеологізована;

– англо-саксонська; – романо-германська;

за державним устроєм:

– унітарна; – федеративна;

система джерел права федерації;

система джерел права суб'єкта федерації;

за рівнем відкритості суспільства:

– «відкритого» суспільства; – «закритого» суспільства

Так само як унікальна кожна правова система, так само унікальна і кожна система джерел права. Однак всі системи джерел права можуть мати схожі риси. Узагальнюючи низку особливостей, характерних різно-

манітним системам джерел права, можна виокремити певні моменти, характерні для них всіх.

Так, всі елементи системи джерел права незалежно від рівня регулювання можна згрупувати в три компоненти:

- установчий (первинний) компонент;
- розвиваючий (вторинний) компонент;
- допоміжний (забезпечуючий) компонент.

До установчого компоненту можна віднести ті джерела права, які є основними для даної системи права, які конституують, визначають даний правовий комплекс. Такими є загальні принципи права, конституції тощо. Так, наприклад, в Україні до такого компоненту можна віднести Декларацію про державний суверенітет, Акт про державну незалежність, Конституцію (як сукупність позитивного тексту і загальних принципів), для ЄС – це статутарні акти, тобто договори між країнами-членами ЄС, згідно з якими і існує *sui generis* правова система ЄС, а також принципи права. (В юридичній літературі в правовій системі ЄС прийнято виділяти первинні і вторинні джерела, яке хоч і близьке до запропонованої нами структури, однак не заміняє її повністю).

Розвиваючий компонент об'єднує ті юридичні джерела права, які розвивають, конкретизують елементи первинного компоненту. Саме в них міститься основний масив юридичних норм. До цього компоненту входять закони (за винятком Конституції, конституційних законів), підзаконні акти, правові прецеденти, доктрини.

Допоміжний компонент значною мірою визначається особливостями розвитку національного законодавства. В залежності від цього сюди можуть входити нормативні акти, письмові документи, доктрини тощо, які хоча і не мають обов'язкової сили, однак мають значний вплив на інші джерела права, опосередковуючись через правотворчі органи (зокрема так зване «м'яке право») і впливаючи на подальший розвиток системи джерел права і тлумачення певних правових норм. До нього можуть бути віднесені професійні етичні кодекси, рекомендації, міркування (*opinion*), керівні роз'яснення або напрямні (*guidelines*) програми, тощо.

У залежності від рівня регулювання функція кожного компоненту варіює. Так, роль установчого компоненту в галузевій системі джерел права полягає в тому, що будучи представлений переважно галузевими кодексами, він визначає цілі, метод і засоби правового регулювання в даній галузі. У національній правовій системі джерел права установчий компонент визначає межі правового регулювання, встановлює критерії відповідності усій системі, слугує фільтром для впровадження міжнародних норм. У регіональній системі джерел права установчий компонент задає мінімальні стандарти правового регулювання щодо країн, які нею охоплюються, в міжнародній системі джерел права в установчому компоненті встановлюються ті принципи і норми, які визначають «правила гри» для держав-учасниць.

Всі різнорівневі системи доповнюють одна одну. Сучасні, після Другої світової війни, системи джерел права побудовано таким чином, що, *volens nolens*, кожна з них тією чи іншою мірою залежить від розвитку, змін і функціонування інших. Так, наприклад розвиток такої регіональної системи джерел права як система джерел права Ради Європи стала мож-

ливою саме завдяки кільком передумовам: спільна історична доля (дві світові війни), спільне юридичне коріння, римське право, намагання не допустити повторення нацизму, пан'європейська ідея, підтримана Францією і Німеччиною [11, с.59-67], а також завдяки спільній спадщині духовних і моральних цінностей, які є «...справжнім джерелом принципів свободи особистості, політичної свободи і верховенства права...» (як це закріплено в преамбулі Статуту Ради Європи). Основою для цієї системи слугував певний рівень національних систем джерел права, який з певними змінами і був зафіксований в джерелах установчого компонента – Статуті Ради Європи і Конвенції з прав людини. В свою чергу розвиток цієї системи джерел права спричинив зміни в національних системах джерел права країн-членів Ради Європи [12, с.102].

Подальше дослідження проблеми системи джерел права сприятиме вирішенню проблеми гармонізації міжнародного і національного права. На нашу думку, доцільним є нормативне фіксування ієрархії джерел права разом з закріпленням пріоритетного місця загальних принципів права. Саме цей крок сприятиме реалізації принципу верховенства права, закріпленого в Конституції України.

Список літератури: 1. Шевчук С. Европейское прецедентное право в украинской правовой системе // Юридическая практика. 1999. 16-31 октяб.; Шаповал В. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії). 1999. №6; Євграфова Є. Акти Конституційного Суду України в системі національного законодавства // Право України. 2001.№10; В. Костюк Міжнародні акти як джерело трудового права // Право України. 1999. №11; Погорілко В., Федоренко В. Джерела конституційного права України: поняття, види і система // Право України. 2002. №3; Адріанов К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини // Право України. 2002. №3; Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // Право України. 2002. №2. 2. Теория права и государства. Под ред. проф. Г.Н. Манова. М., 1996. 3. Скаун О.Ф. Теория государства и права. Х., 2000. 4. Відомості Верховної Ради. 1992. №10. Ст.137. 5. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/98 від 9 липня 1998 р.// Офіційний вісник України. 1998. №32 (27.08.98). Ст.1209. 6. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. К., 2001. 7. Проблемы общей теории права и государства. Под общ.ред.В.С.Нерсесянца. М., 2001. 8. Погорілко В, Федоренко В. Джерела конституційного права України: поняття, види і система // Право України . 2002. №3. 9. Шебанов А.Ф. Система отраслей законодательства: основания построения // Правоведение, 1976. №4. 10. Тополевський Р.Б. Місце юридичних джерел права в правовій системі// Вісник Університету внутрішніх справ. 1999. Вип. 7. Ч.3. 11. Бзежинський З. Велика шахівниця.–Львів-Івано-Франківськ, 2000. 12. Права человека: постоянная задача Совета Европы. М., 1996.

Надійшла до редколегії 09.10.02

Д.М. Михайлович

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМАТИКИ ДОКТРИНАЛЬНОГО ТЛУМАЧЕННЯ

Одним з дискусійних питань теорії тлумачення є визначення сутності доктринального тлумачення, його місця в механізмі правового регулювання. Певний час у теорії права існувала думка, що тлумачення правових